

بررسی تغییرات فرش‌های ریزه‌ماهی در شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر^۱

الیاس صفاران

استادیار گروه هنر، دانشگاه پیام نور تهران (نویسنده مسئول)

فاطمه عاملی

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه پیام‌نور

طیبه صباغ‌پور

دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء(س)

چکیده

شهرستان بیرجند در مشرق کشور ایران قرار گرفته و مرکز استان خراسان جنوبی است. فرش بیرجند به لحاظ نوع طرح، رنگ‌بندی و ساختار بافت ویژگی‌های خاص خود را دارد که در این مقاله به طور اجمالی بیان می‌گردد. از جمله طرح‌های پرکاربرد و مشهور در تاریخ فرش بیرجند، ریزه‌ماهی است. این طرح اصیل و قدیمی، اکنون در بیش از نیمی از فرش‌های بیرجند بافته می‌شود و حدود نود درصد صادرات فرش‌های بیرجند را به خود اختصاص داده است. این مقاله می‌کوشد تغییرات و تحولات این فرش‌ها را به لحاظ ساختار طرح، واگیره، رنگ‌بندی، ابعاد و رج‌شمار در طول دهه‌های مختلف سده حاضر و به روش توصیفی بررسی نماید. گردآوری اطلاعات به روش میدانی و کتابخانه‌ای و با استفاده از ابزار مصاحبه، مشاهده و عکس‌برداری از نمونه فرش‌های ریزه‌ماهی صورت گرفته است. نقش‌مایه ریزه‌ماهی یک واگیره مربع‌شکل با محوریت یک گل هشت‌پر و

دو برگ (ماهی تجرید یافته) حول آن است که در طول دهه‌های مختلف در قالب طرح‌های سراسر واگیره‌ای، خشتی، محرمات و انواع مختلف لچک‌ترنج، تنوع و زیبایی خاصی به این فرش‌ها بخشیده است. در طول زمان، ساختار اصلی واگیره ثابت مانده، اما ابعاد آن بسیار کاهش یافته است. تغییر رنگ‌بندی از رنگ‌های تیره مثل سرمه‌ای (کبود) و قرمز (لاکی) به رنگ‌های روشن مثل سفید و کرم از دیگر تحولات ایجاد شده در فرش‌های ریزه‌ماهی بیرجند طی دهه‌های اخیر بوده است. این تغییرات غالباً به دلیل نیاز بازار یا به عبارتی تأمین سلیقه خریداران صورت گرفته و در مواردی، تمایل بافندگان به بافت طرح‌های ساده‌تر و توجه به صرفه اقتصادی موجب تغییر یا ماندگاری برخی از طرح‌های ریزه‌ماهی شده است.

واژه‌های کلیدی: فرش بیرجند، نقش‌مایه ماهی درهم، دهه‌های اخیر.

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر با عنوان «تحول نقش ریزه‌ماهی در فرش شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر» به راهنمایی دکتر الیاس صفاران و مشاوره دکتر ابوتراب احمدپناه در دانشگاه پیام‌نور است.

نقش مایه «ماهی درهم» یا در اصطلاح محلی شهرستان بیرجند «ریزه ماهی» یکی از نقوش اصلی و قدیمی این منطقه است که تقریباً در تمامی مناطق بافت بیرجند بافته می‌شود. این نقش در منطقه همواره نقشی ثابت و بدون تغییر نبوده، بلکه در مقاطع زمانی مختلف دچار تحولاتی گردیده است. آنچه که در دهه‌های اخیر در تمامی فرش‌ها ثابت مانده، ساختار اصلی واگیره ریزه ماهی است. این واگیره مربع شکل کوچک، دستمایه شکل‌گیری طرح‌های متنوع در فرش‌های بیرجند شده است.

ضرورت مستندسازی و پیشنهادشناسی طرح‌های فرش ایران عموماً و طرح ریزه ماهی بیرجند خصوصاً، پرداختن به سوابق ایجاد شده و متحول کردن آن را اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. با توجه به بررسی اسنادی و کتابخانه‌ای صورت گرفته، هیچ‌گونه سوابقی از پژوهش قبلی در موضوع تحول نقش ریزه ماهی فرش بیرجند مشاهده نگردید. تنها در برخی از منابع، نگاهی کلی به معرفی و پیشنهادشناسی نقش ماهی درهم شده است.

هدف از انجام این پژوهش، ابتدا شناخت تغییرات اعمال شده بر فرش‌های ریزه ماهی در حیطه زمانی دهه‌های اخیر و همچنین عوامل مؤثر بر این تغییرات است. به منظور جمع‌آوری نمونه فرش‌های ریزه ماهی، از روش میدانی استفاده شده است. جامعه آماری، هشت روستای شاخص در زمینه تولید فرش‌های ریزه ماهی شامل دُرُخش، آسیابان، سرچاه تازیان، گسک، مسک، هندوالان، نوغاب و رجنوک است. از تعداد ۱۶۲ نمونه از میان فرش‌های موجود و در دسترس، با مراجعه به کارگاه‌های بافت، فرش‌فروشی‌ها، مساجد، مدارس، حسینیه‌ها، منازل شخصی و تولیدی‌های شهرستان عکس‌برداری شده است. انتخاب نمونه‌ها بر اساس تحولات صورت گرفته در فرش‌های ریزه ماهی،

به لحاظ ساختار طرح، واگیره، رنگ‌بندی و ابعاد فرش، صورت گرفته است و به تدریج و همزمان با آن، مصاحبه‌ها و کسب اطلاعات از متولیان امر، استادان دانشگاه، تولیدکنندگان، طراحان، پیشکسوتان، بافندگان و فروشندگان فرش‌های ریزه ماهی، به‌ویژه رئیس اتحادیه فرش دستباف، محمد حسن کامیابی انجام شده است.

ساختار مقاله از سه بخش کلی تشکیل می‌شود: ابتدا جایگاه و موقعیت فرش‌بافی در شهرستان بیرجند به طور اجمالی بیان می‌گردد. سپس به نقش مایه ماهی درهم به لحاظ فرم و معانی نمادین آن پرداخته می‌شود و در ادامه، تحولات اعمال شده بر فرش‌های ریزه ماهی در قالب پنج بخش شامل ساختار طرح، نقوش و ابعاد واگیره، رنگ‌بندی، ابعاد و رج‌شمار به روش توصیفی مورد بررسی قرار می‌گیرد.^۱

موقعیت فرش‌بافی در بیرجند

شهرستان بیرجند در استان خراسان جنوبی واقع در شرق کشور قرار گرفته و مرکز این استان است. از شمال به شهرستان قاینات، از شرق به شهرستان‌های درمیان و سربیشه، از جنوب به شهرستان نهبندان و استان کرمان و از غرب به شهرستان‌های سرایان و طبس محدود است. طبق سرشماری سال ۱۳۹۰ این شهرستان با جمعیتی بالغ بر ۲۵۹۵۰۶ نفر، پرجمعیت‌ترین شهرستان استان خراسان جنوبی است. مساحت این شهرستان ۲۰۰۳۳ کیلومتر مربع بوده و مرکز آن شهر بیرجند است (ابراهیمی، ۱۳۹۲، ۸۴-۴۷).

این شهر را از قدیم به دو نام خوانده‌اند: قُهستان و بیرجند. قهستان نام تمام سرزمینی بوده که در جنوب خراسان واقع است (رضایی، ۱۳۸۱، ۳۵). اصطخری^۲ در قرن چهارم هـ ق می‌نویسد «در قهستان کرباس

باریک برخیزد و پلاس و آنچه به آن ماند» (بهنیا، ۱۳۸۱، ۴۸۲). مقدّسی (۳۳۶-۳۸۰ هـ.ق)، همچنین، در کتاب احیاءالملوک^۳ آورده است که «عمده قهستان خطه قائن است... صنعت شایع‌اش ساختن قالین و برک و کرباس و دیگر منسوجات پشم و پنبه و ابریشم است» (آیتی، ۱۳۷۱، ۷).

نواحی بافت بیرجند شامل بخش مرکزی و شهرستان‌های درمیان، سربیشه، نهبندان، خوسف و قاین است. دُرُخس و مود، قدیمی‌ترین و مشهورترین مناطق قالی‌بافی حومه بیرجند و از قدیمی‌ترین مناطق قالی‌بافی شرق ایران و جنوب خراسان هستند^۴ (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۷۲). بهترین و اصیل‌ترین فرش‌های خراسان در درخش بافته می‌شود. تولید اندک آن، چه در گذشته و چه در حال حاضر، در بازارهای داخل و خارج هواخواهان زیادی داشته است.

دراواخر دوره قاجار (۱۳۰۴-۱۱۷۴)، فرش تدریجاً سهم مهمی در اقتصاد منطقه یافت (صوراصرافیل، ۱۳۸۳، ۱۴). پیش از جنگ جهانی دوم (۱۳۲۴-۱۳۱۷) در بیرجند و درخش حدود سه تا چهارهزار دستگاه قالی‌بافی دایر بوده است (بهنیا، ۱۳۸۱، ۴۸۴). با شروع جنگ به واسطه فروپاشی بازارهای اروپا، فرش بیرجند با کاهش صادرات مواجه شد و متعاقب آن کلیه قالی‌ها از حیث کمی و کیفی تنزلی شدید یافت، اما از سال ۱۳۳۰ با حضور افرادی همچون حاج‌حسین امینی، از تجار و تولیدکنندگان باسابقه بیرجند که به ایجاد شهرت جهانی برای فرش بیرجند همت گماشت، اوضاع دگرگون شد (ژوله، ۱۳۷۵، ۷۰).

شهر بیرجند در تاریخ قالی‌بافی خود مجموعه‌ای از بزرگ‌ترین تولیدکنندگان قالی در جنوب خراسان را به‌همراه دارد. میرزاعلی درخشی، شرکت شرق بیرجند (با سهامدارانی مانند ابراهیم علم و امیر اسداله علم، محمدرضا سپهری، شاهزاده معتضدی)، مرغوبی، عبدالعلی احمدی، عبدالمجید جمشیدی، حاج قاسم

خامنه‌ای، غلامحسین کامیابی،^۵ اسدی، ابوالقاسم ملک، غلامرضا بازرگان، فرساد^۶ و پرآوازه‌تر از همه حاج حسین امینی از معروف‌ترین استادان و تولیدکنندگان فرش بیرجند از گذشته تا به امروز هستند. همچنین در میان طراحان قدیمی قالی در منطقه بیرجند، حسین سعدی، استاد عزیز محمد زهرایی و جمشید مود از شهرت و اعتبار زیادی برخوردار هستند. محمد کریم کرمانی و محمد محسن لطفی از دیگر طراحان قدیم بیرجند هستند. در حال حاضر محمد علی صمیمی، فعال‌ترین طراح امروز بیرجند است (ژوله، ۱۳۹۰، ۱۷۳).

از نظر ساختار فنی بافت، نوع دار مورد استفاده شهرستان، فارسی عمودی است. گره نیز از نوع فارسی یا نامتقارن با نام محلی «بُتو» یا «بُتون» است که به‌صورت جفتی بافته می‌شود. برای بودگذاری از دو نوع بود نازک یا در اصطلاح محلی «سپود» و بود ضخیم یا «بودلک» استفاده می‌شود. مواد اولیه بافت شامل پشم، پنبه و ابریشم است. پشم برای گره و پنبه برای نخ تار، بود نازک و بود ضخیم به‌کار می‌رود. ابریشم بیشتر جنبه تزئینی داشته و موارد استفاده از آن محدود است. تعداد رنگ‌های مورد استفاده در فرش شهرستان بین دوازده تا پانزده رنگ است که در اصطلاح محلی به نام‌های لاکِی (قرمز)، تخم لاکِی (جگری)، گلخار (صورتی)، ماسی (آبی متوسط)، دوغی (آبی روشن)، لاجورد (آبی تیره)، علفی (سبز)، سنجدی (سبز روشن)، پیازی (نارنجی)، جوزی (سبز لجنی)، کُرب (کرم)، پسته‌ای، هلی (خاکی)، شکلاتی، مسی، فولادی (طوسی)، شتری (قهوه‌ای روشن)، و کبود (سورمه‌ای تیره) مشهورند.

طرح‌های مورد استفاده در فرش شهرستان، مشتمل بر دو دسته نقوش مختص خود منطقه؛ شامل طرح سعدی و ریزه‌ماهی و همچنین نقوش اقتباسی از سایر مناطق مانند طرح‌های شیخ‌صفی، لچک‌ترنج

شاه عباسی، خشتی، محرمات، بته جقه در چندین نوع، درختی و جنگلی، محرابی و سجاده‌ای، کله‌اسبی و تعداد زیادی طرح‌های واگیره‌ای است. از این میان، فرش‌های ریزه‌ماهی حدود ۵۰ تا ۶۰ درصد و پس از آن طرح خشتی، حدود ۳۰ تا ۳۵ درصد تولید منطقه را به خود اختصاص می‌دهند.

نقش‌مایه ماهی درهم

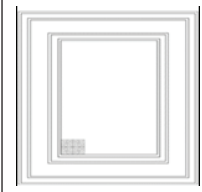
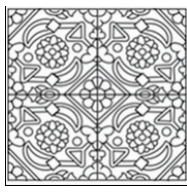
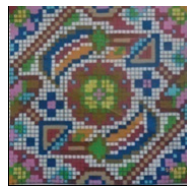
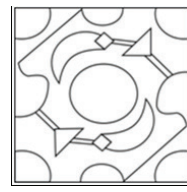
ماهی درهم، نقشی زیبا، ماندگار و مورد پسند بازارهای دنیا است که ریشه در فرهنگ ایران باستان دارد. از آنجا که این طرح، در دوره تیموریان و در هرات، مرکز هنری و سیاسی آن دوره، رواج یافته و تعداد زیادی طرح شاهانه، چه در فرش و چه در معماری با این طرح شکل گرفته است؛ به نام طرح هراتی نیز شناخته می‌شود (حصوری، ۱۳۸۵، ۴۳). بنیاد نقشه‌های هراتی دو ماهی است که گل بزرگی (معمولاً هشت‌پر) را در میان گرفته‌اند. حصوری معتقد است، این نقش با ایران باستان و آیین مهر ارتباط دارد. در آیین مهر، باور بر این بوده که مهر (میثرا/ میترا) درون آب متولد شده است. به همین دلیل در آثار این آیین، مهر را به صورت کودکی بر روی نیلوفر آبی و در حال بیرون آمدن از آب توسط دو ماهی دلفین تصویر می‌کنند (همان). همچنین در اوستا از دو ماهی مینوی یاد می‌شود که اورمزد آنان را مأمور حراست و نگهداری گیاه گوگرد از آسیب اهریمن نموده است. این گیاه که هوم سپید نیز می‌نامند، گیاهی

اساطیری است که در ته دریای فراخکرد^۷ می‌روید و بی‌مرگی می‌آورد و در بازسازی جهان یا فرشگرد به کار خواهد آمد (آموزگار، ۱۳۸۶، ۳۳).

طرح سرتاسر ماهی درهم از تکرار نقش مایه اصلی و به هم پیوستن آنها به وجود می‌آید. از تکرار متقارن چهار نقش‌مایه ماهی درهم، یک نگاره لوزی که آن را «چرخ و فلک» نامیده‌اند در وسط شکل می‌گیرد (جدول ۱) و معمولاً در بالا و پایین هر چرخ و فلک، نگاره شیوه‌یافته‌ای که از خانواده نقش‌مایه‌های نیلوفر آبی یا نخل بادبزی است قرار می‌گیرد (پرهام، ۱۳۷۰، ۱۹۸). نقش‌مایه لوزی را می‌توان نماد حوض و گل هشت‌پر وسط آن را سمبل نیلوفر آبی نیز دانست (وکیلی، ۱۳۸۲، ۹۰). طرح ماهی درهم به دو صورت عمده تقسیم می‌شود؛ (۱) ماهی درهم با لوزی، (۲) ماهی درهم بدون لوزی (شعبانی خطیب، ۱۳۸۷، ۱۳۶). در بررسی نمونه‌های این پژوهش، تمامی نمونه‌ها به جز یک نمونه بسیار قدیمی، دارای واگیره ماهی درهم با لوزی بوده‌اند. این نشان می‌دهد که در گذشته، نقش‌مایه ریزه‌ماهی بدون لوزی بافته می‌شده است.

شهرهایی که در بافتن نقش‌مایه ماهی درهم مشهورند عبارتند از ساروق، فراهان، اراک، سنه (سندج)، بیجار، همدان، زنجان، تبریز، خوی، مشهد، بیرجند، درخش، ایل قشقای (وکیلی، ۱۳۸۲، ۸۶). نقش‌مایه ماهی درهم در بیرجند به نام «ریزه‌ماهی» مشهور است.

جدول ۱. واگیره ریزه‌ماهی

نحوه تکرار واگیره در متن	نحوه تکرار واگیره	نحوه تکرار واگیره	نقشه رنگی واگیره ۴۳ رج	ساختار واگیره
				

(مأخذ: نگارندگان)

بررسی تغییرات فرش‌های ریزه‌ماهی بیرجند طی دهه‌های اخیر

بر اساس بررسی نمونه فرش‌های ریزه‌ماهی^۸ و نتایج حاصل از مصاحبه‌ها، تغییرات فرش‌های ریزه‌ماهی در دهه‌های مختلف سده پیش را می‌توان در پنج گروه دسته‌بندی نمود؛ یعنی تغییرات واگیره، ساختار طرح، رنگ‌بندی فرش، رج‌شمار و ابعاد قالی‌ها.

۱. تغییرات واگیره ریزه‌ماهی از نظر تعداد گره

واگیره ریزه‌ماهی در بیرجند که اصطلاحاً «قفلگاه ریزه‌ماهی» گفته می‌شود، در قالب مربع با مرکزیت یک گل هشت‌پر و دو برگ (ماهی تجرید یافته) به دور آن است (جدول ۱). تعداد گره‌های طولی و عرضی واگیره با هم برابر است. گره‌های طولی واگیره اصطلاحاً «رج»^۹ یا در اصطلاح محلی، «چین» نام دارد. مثلاً برای واگیره ۸۵×۸۵ عنوان «قفلگاه ۸۵ چین» به کار می‌رود.^{۱۰}

در قدیمی‌ترین نمونه مورد بررسی با قدمت حدود ۸۰ سال، ابعاد واگیره ۸۵ رج است. با گذر زمان، این ابعاد کاهش یافت و فضای واگیره به حداقل رسید. این امر سه دلیل عمده داشت: افزایش تعداد واگیره‌ها و زیباتر شدن طرح فرش، پاسخگویی به نیاز مشتری و تأمین نیاز بافنده به طرح‌های راحت و ذهنی‌باف؛ چرا که کوچک شدن طرح، به ذهن سپردن آن را آسان‌تر می‌ساخت. واگیره تا حد ۷۵ رج تقلیل و تا مدتی بافت آن ادامه یافت. اما با پیدایش قفلگاه ۶۳ رج، بافت این واگیره رو به کاهش گذاشت. سال‌های ۱۳۲۰، نقش ۶۳ رج رواج داشت که تا سال ۱۳۵۰ ادامه یافت و سپس منسوخ شد. در اثنای بافت نقشه ۶۳ رج، بین سال‌های ۴۰-۱۳۳۵، طرح دیگری با ابعاد ۵۱ رج توسط شرکت شرق سابق^{۱۱} طراحی و بافت آن آغاز گردید، اما ماندگاری زیادی نداشت. هنگامی که ابعاد واگیره به زیر ۶۰ رج رسید، با توجه به ریزتر شدن نقوش، نام

نقش با عنوان «ریزه‌ماهی» در منطقه باب شد (جدول ۲). محمد حسن کامیابی از تولیدکنندگان فرش استان می‌گوید «حاج حسین امینی حدود سال ۱۳۴۵، نقش ۵۱ رج دیگری را طراحی کرد که به دلیل استقبال عموم به یکی از نقشه‌های ماندگار ریزه‌ماهی منطقه تبدیل شد. پس از واگیره ۵۱ رج امینی، در سال ۱۳۵۰، نقشه دیگری با ابعاد ۴۳ رج با ابداع شرکت برادران کامیابی به بازار آمد، این طرح نیز اقبال عمومی یافت و ماندگار شد. پس از واگیره ۴۳ رج تغییر دیگری در ابعاد نقش صورت نگرفت و هنوز هم مورد بافت بافندگان منطقه است» (مصاحبه حضوری، ۱۸ خرداد ۹۱). با توجه به اینکه در مقاطع مختلف زمانی، رج‌های خاصی بافته شده است، شمارش رج‌های واگیره می‌تواند در تخمین قدمت فرش‌های ریزه‌ماهی بیرجند مؤثر باشد. به این ترتیب واگیره ریزه‌ماهی طی پنج مرحله ۸۰، ۷۰، ۶۰، ۵۰ و ۴۰ رج، به نصف تقلیل یافت. اگر فرض کنیم واگیره ۸۰ رج به چهار بخش مساوی عمود برهم تقسیم شود و درون هر قسمت یک قفلگاه ۴۰ رج جای گیرد، تغییر در ابعاد واگیره بسیار ملموس خواهد بود. به عبارت دیگر واگیره از نظر عددی به یک‌دوم و از لحاظ بصری به یک‌چهارم تقلیل یافته است (تصویر ۱).

تصویر ۱. مقایسه ابعاد دو واگیره ۸۰ و ۴۰ رج با فرض ثابت ماندن رج‌شمار (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۲. تغییرات تعداد گره در واگیره ریزه‌ماهی

دهه	۱۰	۱۰-۲۰	۲۰-۴۰	۴۰	۵۰-۹۰
رج (چین)	۸۵	۷۵	۶۳	۵۱	۴۳
نقشه					

(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲. مقایسه نگاره‌های دو واگیره ۸۰ (سمت راست) و ۴۰ (سمت چپ) (مأخذ: نگارندگان)

واگیره‌ای بافته می‌شد. طرح سراسر ریزه‌ماهی متشکل از تکرار یک واگیره ریزه‌ماهی در طول و عرض متن است. در این ساختار، واگیره به‌تنهایی یک طرح کامل را می‌سازد و چون سراسر متن را فرامی‌گیرد، در منطقه به نقش «یک‌سره» یا «سراسر» معروف است. زمینه متن در این طرح یکرنگ است. به‌مرور زمان با ادغام طرح ساده سراسر با عناصر لچک و ترنج، متون ترکیبی لچک ترنج‌دار ریزه‌ماهی پدید آمد. در نتیجه زمینه از حالت تکررنگی خارج شد و به چندمتنی و چندرنگی و از حیث نحوه تقارن طرح به‌شکل یک‌چهارم تغییر یافت. با تغییر رنگ زمینه، رنگ‌بندی نگاره‌ها نیز تغییر پیدا کرد. تبدیل طرح سراسر ساده به طرح ترکیبی لچک‌ترنج‌دار را می‌توان یکی از تغییرات چشمگیر در فرش‌های ریزه‌ماهی منطقه دانست.

ابتدایی‌ترین طرح ترنج‌دار که بعد از طرح ساده سراسر وارد منطقه شد، از ساختار ترنج در ترنج برخوردار است و به «پنج‌متن» یا «هفت‌متن» شهرت دارد.^{۱۳} فرم این ترنج‌ها که تعدادشان از پنج تا هفت

طی دهه‌های اخیر با تغییر در ابعاد واگیره، نگاره‌های آن نیز تغییر یافته است. آنچه در همه این نقوش ثابت مانده، ساختار اصلی واگیره است. بخش متغیر، نقش مایه‌ها است که با حذف، تجرید یا کاهش ابعاد روبه‌رو بوده است. با مقایسه دو واگیره ۸۰ و ۴۰ رج، تغییرات اعمال شده به شکل مشخص‌تری نمود می‌یابد (تصویر ۲). در نقشه ۸۰ رج بر خلاف ۴۰ رج، ابعاد واگیره بزرگ‌تر، فضای متنی آن بیشتر و به همان نسبت با پراکندگی بسیار نقوش روبه‌رو بوده است. به‌عبارتی، واگیره بزرگ‌تر جزئیات بیشتر می‌طلبیده و هرچه کوچک‌تر شده، برخی از ریزنقش‌ها و دورگیری‌ها حذف و نقوش، ساده‌تر و تجرید یافته‌تر شده است. لازم به یادآوری است که واگیره ۴۰ رج، یک‌چهارم ۸۰ رج است، اما در تصویر به‌دلیل مقایسه نگاره‌ها به یک اندازه ارائه شده است.^{۱۴}

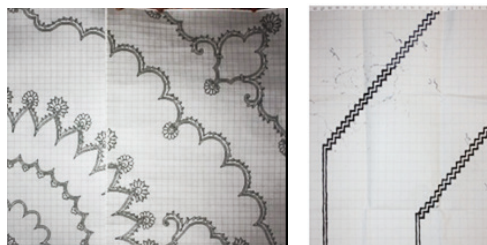
۲. ساختار طرح

فرش ریزه‌ماهی بیرجند ابتدا به‌صورت طرح سراسر

ترنج متغیر است، شش ضلعی است و با چهار ضلع مورب پلکانی نود درجه به صورت متداخل طراحی شده‌اند. بافت این طرح تا حدود سال ۱۳۳۰ ادامه یافت، اما به دلیل کاهش سفارش به تدریج از گردونه تولید خارج شد. بار دیگر، در سال‌های ۷۰-۱۳۵۰ وارد بازار شد که باز هم به دلیل عدم پسند مشتری، بافت آن رو به کاهش گذاشت. در حال حاضر، بر اساس گفته بافندگان منطقه، این طرح بیشتر در ابعاد قالیچه بافته می‌شود و درصد اندکی از تولید را به خود اختصاص داده است.

پس از طرح هندسی و زاویه‌دار پنج‌متن، لچک‌ترنج دایره (خورشیدی) با اقتباس از طرح مشهور به «سعدی» طراحی شد. در این طرح، خط محیطی دایره ترنج را کلاله‌های متصل به هم یکسان، در اصطلاح محلی «کله» یا «گل»، احاطه کرده که به سه شکل ۱۶، ۳۲ و ۶۴ گل متغیر است. در اعتقاد مردم منطقه، ترنج همانند خورشید و کلاله‌های آن بسان اشعه‌های خورشید است. مرکزی‌ترین بخش ترنج، یک نقش مایه گل هشت‌پر است که خورشید نام گرفته است. در برخی از روستاهای بیرجند به جای کلمه ترنج خورشیدی، از واژه «مجمعه»^{۱۴} نیز استفاده می‌شود (تصویر ۳).

تفاوت‌های متعددی میان این طرح و طرح پنج‌متن وجود داشت. در این طرح اکثر نقوش، فرم گردان و منحنی یافت که این نوآوری در آن مقطع زمانی، یک تحول در فرش‌های ریزه‌ماهی محسوب می‌شد (تصویر ۳). تغییر مهم دیگر، تبدیل چند ترنج به یک ترنج بود؛ به عبارتی چند ترنج شش ضلعی به یک ترنج دایره تغییر شکل داد. از دیگر تغییرات ایجاد شده، اضافه شدن برخی از نقوش به عناصر اصلی متن بود. مانند سرترنج، کلاله در ترنج و کوزه در لچک که در طرح پنج‌متن وجود نداشت (جدول ۳). در مورد بخش حاشیه نیز، گردان شدن فرم‌ها در نقش خورشیدی نسبت به پنج‌متن آشکارتر شد (تصویر ۴).

تصویر ۳. راست: قسمتی از نقشه یک‌چهارم طرح پنج‌متن؛ چپ: نمونه نقشه طرح خورشیدی ۳۲ گل در مقیاس یک‌چهارم (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۳. مقایسه طرح لچک‌ترنج پنج‌متن و خورشیدی

نام طرح اجزا	پنج متن	خورشیدی
متن و حاشیه	هنسی	گردان
ترنج	چندشش ضلعی با طناب پله‌ای	یک دایره با ۱۶، ۳۲ یا ۶۴ گل و کله گل در طناب
بخش خورشید	-	آغاز کاربرد بخش خورشید در انواع فرش ریزه‌ماهی
سرترنج	عدم کاربرد مگر در موارد بسیار اندک	آغاز کاربرد سرترنج در انواع فرش ریزه‌ماهی به عنوان یکی از اجزای اصلی طرح
لچک	ساده‌بلون عنصر تلفیقی	تلفیق بانقش مایه کوزه گوشه

(مأخذ: نگارندگان)

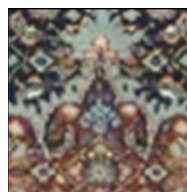
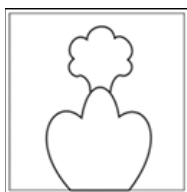
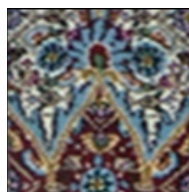

تصویر ۴. مقایسه فرم هندسی و گردان نقوش حاشیه در فرش‌های پنج‌متن (راست) و خورشیدی (چپ) (مأخذ: نگارندگان)

بزرگ‌پارچه ترنج ۶۴ گل طراحی شد^{۱۵} (تصویر ۵). از آنجا که بافت طناب‌ها یا خطوط محیطی گردان لچک یا ترنج در طرح خورشیدی برای بافته‌امری دشوار بود، این نقش تا مدت‌ها از فرآیند تولید خارج شد. از طرفی، بازار خواستار نقشه ترنج‌دار بود. به همین دلیل برای مدت کوتاهی ترنج بیضی مورد بافت قرار گرفت؛ نقشه‌ای ساده‌تر از ترنج خورشیدی و با پیچ‌وخم کم‌تر.

در ادامه تغییرات این طرح باید گفت در ابتدا ترنج به صورت ۱۶ گل، و گل‌ها به شکل هشت منحنی، با دو برآمدگی روی منحنی‌ها طراحی شد. به تدریج این دو برآمدگی حذف و گل‌ها ساده‌تر شد و سپس برای جبران فضای خالی ایجاد شده میان کالاه‌ها کالاه دیگری طراحی شد، به صورتی که تعداد کالاه‌ها به دو برابر و تا ۳۲ گل رسید. بعدها برای فرش‌های

ترنج ۶۴ گل	ترنج ۳۲ گل	ترنج ۱۶ گل

تصویر ۵. انواع ترنج‌های خورشیدی و نحوه تغییر شکل کالاه (مأخذ: نگارندگان)

طرح کف ساده در سال‌های ۱۳۵۲ توسط شرکت برادران کامیابی با اقتباس از نقوش کرمان با ترنج بیضی طراحی شد. از این کار اهداف خاصی دنبال می‌شد. اولاً، ایجاد نوآوری در طرح‌های آن زمان. ثانیاً، رفع نیاز بازار برای نقش ترنج‌دار. ثالثاً، ایجاد نقشه‌ای ساده‌تر از لچک‌ترنج خورشیدی. این طرح در دهه‌های ۶۰ و ۷۰، بسیار رواج یافت و مورد اقبال مشتریان واقع گردید، اما پس از مدتی از گردونه تولید خارج شد. امروزه این طرح با توجه به رنگ‌بندی‌های جدید، مجدد به بازار آمده است، اما برخلاف دیگر طرح‌های فرش بیرجند، در تیراژ مشخص تولید می‌شود. اکنون طرح لچک‌ترنج کف ساده، علاوه بر ترنج بیضی با ترنج دایره نیز طراحی می‌گردد.

در حدود سال ۱۳۵۲، ترنج لوزی به‌طور فراگیر به بازار آمد. خط محیطی لوزی به سه شکل راست، پلکانی و برگ‌بادامی یا برگ‌کنگره‌ای است. نقش لچک مشابه یک‌چهارم ترنج است. این طرح در فرش‌های کوچک پارچه به‌کار می‌رفت. از آنجا که نقش هندسی بود و چندان با سلیقه مشتریان هم‌خوانی نداشت، پس از حدود ۱۰ سال از بازار جمع شد و دیگر مورد بافت قرار نگرفت.

طرح لچک‌ترنج «کشکولی» در آخرین سال‌های دولت پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴) طراحی شد. در این طرح، طناب‌های ترنج به‌صورت یک اسلیمی پیچان در حال حرکت است و ظاهر پریپ‌وخم آن حالت کشکول را تداعی می‌کند. فرم لچک‌ها نیز به‌همین شکل است. دشواری بافت این طرح به‌لحاظ انحنای طناب‌ها موجب شد، بافت آن به شکل غیرفراگیر تا سال‌های ۱۳۶۵ ادامه یابد. اکنون این طرح در روستای آسیابان به تعداد بسیار انگشت‌شمار بافته می‌شود.

حدود سال ۱۳۵۸ شرکت کامیابی دست به کار تهیه طرح لچک‌ترنج ستاره هشت‌پر شد. با این هدف که به‌دلیل مشابهت به لچک‌ترنج خورشیدی با تقاضای

بازار همسو گردد. از طرفی هندسی باشد تا با عدم نیاز به مهارت بالای نقشه‌خوانی، نظر بافنده را جلب نماید و در نهایت نقشی اصیل و ایرانی باشد. فرم این ترنج از تداخل دو مربع به‌وجود می‌آید. یک‌چهارم ترنج نیز طرح لچک را می‌سازد. این طرح خیلی زود از چرخه تولید خارج شد. دلیل آن، تصور شباهت این نقش با «ستاره داوود» کشور اسرائیل بود.^{۱۶}

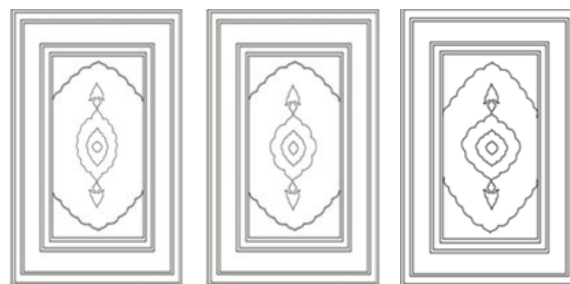
برای بار دیگر، پس از ترنج ستاره، ترنج بیضی وارد بازار شد. فرم این ترنج در گذشته کشیده‌تر بود و به‌مرور زمان حالت جمع‌تر و گردتری به خود گرفت (تصویر ۶). برخی از تولیدکنندگان با حساسیتی که بر حفظ اصالت طرح‌های منطقه داشته‌اند، از تولید این طرح امتناع کرده‌اند. شاید بتوان این امر را دلیلی بر بافت محدود این نقش ذکر کرد. علی‌رغم افزایش کاربرد آن طی دهه اخیر، از تولید متوسطی برخوردار بوده است.

با این تکرر و تنوع نقوش ترنج‌دار، سفارش برای ترنج خورشیدی باز هم ادامه داشت. این افزایش تقاضا، تولیدکنندگان را واداشت علی‌رغم مقاومت بافنده، درصدد برآیند وی را به بافت این نقش راغب گردانند. برای حصول این امر، به گماردن استادان نقشه‌خوان در کارگاه‌های تولید فرش دست زدند تا او با خواندن درست نقشه، اشکالات بافنده حین بافت را مرتفع گردانند. به این ترتیب با تلاش کلیه عوامل تولید، تسلط بافنده بر بافت طرح حاصل شد و ادامه یافت؛ تا جایی که به طرحی ماندگار مبدل شد. امروزه از میان طرح‌های لچک ترنج‌دار منطقه، تنها طرح لچک‌ترنج دایره (خورشیدی) به‌دلیل زیبایی و اصالت آن بسیار فراگیر و از سفارش بالای بافت برخوردار است.

در فرش امروز بیرجند پرکاربردترین طرح‌ها، ابتدا خورشیدی و سپس سراسر (واگیره‌ای) است. فراگیر بودن طرح سراسر نیز به‌دلیل عادت بافنده به بافت طرح‌های آسان است. اخیراً تغییرات دیگری نیز در

متون ریزه ماهی اعمال شده که در آنها با ادغام واگیره ریزه ماهی با سایر طرح‌ها همچون محرمات و خشتی، نقوش ترکیبی و ابتکاری جدید محرمات ریزه ماهی و خشتی ریزه ماهی پدید آمده است. این متون تلفیقی درصد اندکی از تولید را به خود اختصاص می‌دهد (جدول ۴)

تصویر ع تغییر ترنج بیضی (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۴. انواع ساختار طرح در فرش‌های ریزه ماهی بیرجند طی دهه‌های اخیر

سرaser واگیرهای	لچک‌ترنج متداخل (پنج‌متن)	لچک‌ترنج متداخل (شش‌متن)	لچک‌ترنج دایره (خورشیدی)	لچک‌ترنج کف ساده دایره
لچک‌ترنج کف ساده بیضی	لچک‌ترنج کشکولی	لچک‌ترنج بیضی	لچک‌ترنج ستاره هشت‌پر	خشتی

(مأخذ: نگارندگان)

۳. رنگ‌بندی فرش

در دو گروه شامل بازه زمانی دهه‌های ۱۳۱۰-۱۳۶۰ و دهه‌های ۱۳۷۰ تاکنون مورد بررسی قرار گرفته است (جدول ۵). نتایج حاصل از این بررسی نشان می‌دهد که رنگ میان‌کار در دوره اول، عمدتاً شامل کرم، کبود

طی سنوات گذشته، خصوصاً دو دهه اخیر چهره فرش بیرجند به روشن‌تر شدن گرایش داشته است. به دلیل این تغییر عمده و مهم، نمونه فرش‌های تحقیق

(سورمه‌ای)، لاک‌ی و خاکی بوده و در دوره دوم شامل سفید، کرم، خاکی و سبز است. افزایش رنگ سفید در میان‌کار و حاشیه فرش‌های دوره دوم بسیار چشمگیر است. به‌علاوه، کاهش رنگ‌های تیره کبود و لاک‌ی در سال‌های اخیر، تغییر سلیقه خریداران فرش‌های ریزه‌ماهی از رنگ‌های تیره به رنگ‌های روشن را نشان می‌دهد. رنگ‌بندی نقوش نیز همانند زمینه از تیرگی به روشنی گرایش داشته است. به گفته محمد حسن کامیابی، امروزه رنگ‌بندی با تنالیت روشن کرم شکلاتی از سفارش بالایی برخوردار است (مصاحبه حضوری، ۱۸ خرداد ۹۱). بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد که در دوره دوم، رنگ میان‌کار و حاشیه در بسیاری از موارد از یک فام رنگی انتخاب شده است. به‌عبارت دیگر، دو رنگ حاشیه و میان‌کار یا یکسان هستند مانند ترکیب سفید-سفید و کرم-کرم، و یا دو رنگ بسیار مشابه مانند سفید-کرم و کرم-خاکی. این در حالی است که در دوره اول، از رنگ‌های کبود (سورمه‌ای)-لاک‌ی، کرم-لاک‌ی و... که از دو فام رنگی مختلف بوده استفاده شده است.

تغییر دیگر، کاهش تعداد رنگ‌های به‌کار رفته در فرش‌های ریزه‌ماهی است. به‌طوری که در گذشته، تعداد رنگ‌ها تا ۲۶ رنگ نیز می‌رسید. اما از حدود دهه سی یا چهل تا به امروز، به ۱۷ رنگ تقلیل یافته است. امروزه رنگ‌های شمشادی (قرمز متمایل به زرد)، زنگاری، پشت‌زنگاری، مینایی (سبز یشمی)، دوغی (آبی روشن) و پسته‌ای کمتر به‌کار می‌رود. با این حال، تنوع رنگی در زمینه فرش‌های ریزه‌ماهی در سال‌های اخیر به‌شدت افزایش یافته و طبق سفارش و نیاز بازار، رنگ‌هایی چون سبز، مشکی، گلخار (صورتی) و یاسی نیز بافته می‌شود.

سابقاً ابریشم کاربرد چندانی در فرش‌های ریزه‌ماهی منطقه نداشت. اما به‌تدریج استفاده از آن به شکل فرش‌های گل ابریشم با رنگ‌های فیروزه‌ای، آبی و کرم رونق گرفت. در سنوات اخیر در فرش‌های ریزه‌ماهی، ابریشم کاربرد نسبتاً بیشتری به‌ویژه در رنگ کرم یافته است. یک ویژگی مثبت طرح ریزه‌ماهی این است که قابلیت اجرا با ترکیب‌بندی‌های متنوع رنگی را دارد و رنگ‌بندی‌های مختلف از زیبایی آن نمی‌کاهد.

جدول ۵. تغییرات رنگ‌بندی فرش‌های ریزه‌ماهی طی دهه‌های اخیر

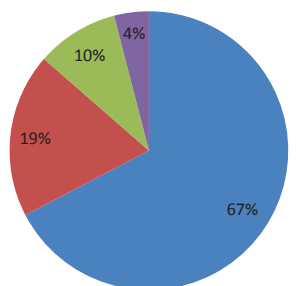
مقطع زمانی	میان کار	حاشیه	تعداد	میان کار	حاشیه	تعداد	میان کار	حاشیه	تعداد
دهه ۱۳۱۰ تا پایان ۱۳۶۰	کرم	لاک‌ی	۱۷	لاک‌ی	ماسی	۷	سورمه‌ای	لاک‌ی	۱۶
		ماسی	۱۰		لاک‌ی	۴		شتری	۳
		شتری	۳		شتری	۲		سورمه‌ای	۳
		کرم	۳		کرم	۱		کرم	۳
تعداد نمونه: ۷۳			۴۹			۱۴			۷
دهه ۱۳۷۰ تا حاضر	سفید	سفید	۲۲	خاکی	سفید	۱۲	کرم	کرم	۱
		لاک‌ی	۱۱		کرم	۲		شتری	۱
		کرم	۴		لاک‌ی	۲		سورمه‌ای	۱
		خاکی	۲		سبز	۱		لاک‌ی	۱
تعداد نمونه: ۶۲			۳۸			۱۶			۵

(مأخذ: نگارندگان)

۴. ابعاد فرش

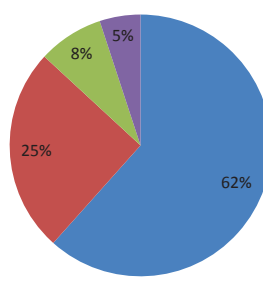
تغییر از ابعاد بزرگ به کوچک از دیگر تحولات صورت گرفته در فرش‌های ریزه‌ماهی است. امروز، قالی‌هایی با مساحت ۴۸، ۴۰، ۲۴ و ۱۲ متر رو به کاهش گذاشته و تا حدودی، فرش ۹ متری و اکثراً ۶ متری، قالیچه با مساحت ۳ و ۴ مترمربع، ذرع‌ونیم و

کناره بافته می‌شود. همچنین، از سال ۱۳۷۵ تاکنون، ابعاد دایره در اقطار ۲، ۲/۵ و ۳ متر و چندضلعی (۶ و ۷ ضلعی) به‌صورت محدود بافته می‌شود. تغییر ابعاد فرش‌های ریزه‌ماهی از مستطیل و در مواردی خاص، مربع به دایره یا شش و هشت‌ضلعی از دیگر تحولات آشکار فرش‌های ریزه‌ماهی است.

■ کرم ■ سبز ■ خاکی ■ لاکه ■ سورمه‌ای ■ کرم

در صد فراوانی رنگ زمینه در دهه ۱۰ تا ۶۰

■ سفید ■ کرم ■ خاکی ■ سبز

درصد فراوانی رنگ زمینه در دهه ۷۰ تا حاضر

جدول ۶: سیر تحول ساختار طرح در فرش‌های ریزه‌ماهی بیرجند طی دهه‌های اخیر و تعداد نمونه‌های مورد بررسی*

تعداد نمونه								نام طراح/ طراحان	سال پیدایش طرح	نام طرح	
دهه ۱۳۱۰	دهه ۱۳۲۰	دهه ۱۳۳۰	دهه ۱۳۴۰	دهه ۱۳۵۰	دهه ۱۳۶۰	دهه ۱۳۷۰	تعداد کل نمونه				
۱	۵	۸	۱۷	۱۱	۳	۱۹	۶۴	؟	؟	واگیره‌ای	سراسر
						۲	۲	؟	؟		
						۲	۲	دانشجویان رشته فرش شرکت سهامی فرش دستباف بیرجند	۱۳۸۸	محرمات	
۱	۵	۵	۱۰				۲۱	؟	؟	ترنج در ترنج شش‌ضلعی (پنج‌متن)	
		۵	۸	۷	۶	۳۱	۵۷	حاج حسین امینی	؟	لچک‌ترنج دایره (خورشیدی)	
						۱۱	۱۱	فرساد	؟	لچک‌ترنج بیضی	
						۳	۳	شرکت برادران کامیابی	۱۳۵۲	لچک‌ترنج کف‌ساده	
						۰		؟	۱۳۵۲	لچک‌ترنج لوزی	
۱				۱			۱	احتمالاً بافندگان روستای آسیابان	؟	لچک‌ترنج کشکولی	
۱							۱	شرکت برادران کامیابی	۱۳۵۸	لچک‌ترنج ستاره هشت‌پر	
۲	۱۰	۱۸	۳۵	۱۸	۱۱	۶۸	۱۶۲			تعداد کل نمونه	

(مأخذ: نگارندگان)

* دهه‌های هاشور خورده، نشان‌دهنده مقاطع زمانی است که طرح مورد نظر بافته و تولید شده است.

جدول ۷. درصد تقریبی تولید انواع فرش ریزه‌ماهی بیرجند در سنوات اخیر

درصد تولید	نام طرح
۵۰	لچک‌ترنج خورشیدی
۳۰	سراسر واگیره‌ای
۱۸	لچک‌ترنج بیضی
۲	لچک‌ترنج پنج‌متن، لچک‌ترنج کف‌ساده، لچک‌ترنج بیضی، محرمت، خشتی
	لچک‌ترنج کشکولی
۰	لچک‌ترنج لوزی، ستاره هشت‌پر

اتحادیه فرش دستباف خراسان جنوبی، به نقل از محمد صمیمی، طراح فرش بیرجند

جدول ۸. تغییرات فرش‌های ریزه‌ماهی بیرجند در دهه‌های اخیر

عنوان تغییر		شرح تغییرات
واگیره ریزه‌ماهی	ابعاد	واگیره طی پنج مرحله تغییر ۸۰، ۷۰، ۶۰، ۵۰ و ۴۰ رج، از نظر عددی به یک‌دوم و از لحاظ بصری به یک‌چهارم تقلیل یافته است.
	نقوش	نقوش واگیره با کاهش ابعاد، تجرید یافته‌تر شده و با حذف برخی دورگیری‌ها و نقوش فضا پرکن روبه‌رو بوده است
ساختار کلی طرح		ساده (سراسر) ← ترکیبی (لچک‌ترنج‌دار) لچک‌ترنج‌دار هندسی (پنج‌متن) ← لچک‌ترنج‌دار گردان (خورشیدی و...) لچک‌ترنج‌دار ← تلفیقی (محرمت و خشتی)
رنگ‌بندی		تغییر مسیر از رنگ‌های تیره و سنگین به روشن و ملایم در متن وحاشیه
ابعاد فرش		کاهش فرش‌های بزرگ‌پارچه و افزایش قالیچه، پادری، فرش دایره و چندضلعی

(مأخذ: نگارندگان)

■ نتیجه‌گیری

ساختار طرح در فرش‌های ریزه‌ماهی را می‌توان در دو گروه اصلی سراسر و لچک‌ترنج دسته‌بندی نمود. در طول بازه زمانی مورد بررسی، انواع مختلفی از لچک‌ترنج در مقاطع زمانی مختلف طراحی شدند، اما همگی آنها ماندگار نگشتند. طرح‌هایی مثل لچک‌ترنج لوزی و لچک‌ترنج ستاره هشت‌پر تنها یک دهه بافته شده و امروز از فرآیند تولید خارج شده‌اند. همان‌طور که در جدول ۶ می‌بینیم، تنها دو طرح

سراسر واگیره‌ای و لچک‌ترنج خورشیدی هستند که با سابقه‌ای طولانی در دهه‌های متمادی تکرار شده و تا امروز باقی مانده و حتی جزء پرفروش‌ترین طرح‌ها قرار گرفته‌اند (جدول ۷). دلیل این امر را می‌توان در سه عامل خلاصه نمود: تمایل بافندگان به بافت طرح‌هایی که آسان‌تر به ذهن سپرده می‌شوند موجب شد طرح‌های واگیره‌ای تداوم یافته و ماندگار شوند. از سوی دیگر، سلیقه خریداران و طبع زیباشناختی

آنها که خواستار طرح‌های خورشیدی بوده است، عامل دیگری است که علی‌رغم دشواری بافت، بافندگان و تولیدکنندگان را به تولید این نوع فرش وادار نمود. عامل سوم، تغییراتی است که طراحان بر مبنای اصول زیبایی‌شناسی در برهه‌های زمانی مختلف اعمال نموده و موجب تداوم و ماندگاری طرح‌هایی چون لچک‌ترنج خورشیدی شدند. این سه عامل در ایجاد دیگر تغییرات فرش‌های ریزه‌ماهی نیز مصداق می‌یابد. کاهش ابعاد واگیره ریزه‌ماهی و تقلیل آن به یک‌دوم اندازه اولیه در طول سده حاضر، نیاز بافنده به طرح‌های ساده بافت‌تر را تأمین نموده و

■ بی‌نوشت‌ها

۱. لازم به توضیح است که تاریخ‌های ذکر شده در این نوشتار بر حسب هجری شمسی است.
۲. اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری، معروف به کرخی، جغرافیدان پراوازه سده ۴/۱۰م است.
۳. احیاءالملوک، رساله‌ای است در تاریخ سیستان و نواحی همجوار آن از دوران باستان تا زمان تألیف این کتاب، به قلم ملک‌شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین محمد بن شاه محمود... کتاب احیاءالملوک برای معرفی بزرگان تاریخ سیستان از قدیم‌ترین ازمه تا زمان مؤلف است.
۴. در مجموعه قالی‌های آستان قدس، قالی‌هایی از درخش با قدمت ۱۵۰ سال یافت می‌شود (بهنیا، ۱۳۸۱، ۴۸۳).
۵. غلامحسین کامیابی متولد ۱۲۹۴ از تولیدکنندگان قالی‌های نفیس بیرجند است. وی از سال ۱۳۳۵ با ۱۰ دستگاه دار قالی به تولید قالی اقدام نمود. کلیه فرش‌های تولیدی او دارای نام «کامیابی درخش» و یا «کامیابی» است. پسران غلامحسین کامیابی هم‌اکنون فعالیت وی را به‌طور محدود ادامه داده و در تولید فرش‌های چله‌ابریشم و تمام‌ابریشم موفقیت‌های بزرگی به‌دست آورده‌اند که در تاریخ قالی‌بافی بیرجند کم‌نظیر است.
۶. فرساد از تولیدکنندگان بیرجند و طراح لچک‌ترنج بیضی ریزه‌ماهی با اقتباس از طرح تبریز بود. ایشان ساکن منطقه خوسف بود و ضمن شغل معلمی به تولید فرش نیز اشتغال داشت. با تأسیس کارگاه‌های شرکت کامیابی در منطقه خوسف، کارگاه‌های آقای فرساد تعطیل شدند.
۷. دریای فراخکرد یا وروکشه (Vorukasha) یا دریای بی‌انتهای کیهانی، دریایی اسطوره‌ای است که در کنار البرز قرار دارد و

از سوی دیگر، به‌دلیل تکرار بیشتر واگیره در سراسر طرح و در نتیجه افزایش ظرافت طرح، بیشتر مورد پسند مشتریان قرار گرفته است. تغییر دیگر، کاهش ابعاد فرش‌های ریزه‌ماهی در سال‌های اخیر است. افزایش تولید فرش‌های ۶ متری، قالیچه، پادری و اشکالی چون دایره و چندضلعی در پی تغییر سبک چیدمان در فضاهای داخلی امروز رخ داده است. گرایش به رنگ‌بندی روشن را نیز می‌توان به تغییر سلیقه مصرف‌کنندگان مرتبط نمود. کلیه تغییرات ایجاد شده در فرش‌های ریزه‌ماهی طی دهه‌های اخیر به‌طور اجمالی در جدول ۸ قابل مشاهده است.

- یک‌سوم زمین را شامل می‌شود (آموزگار، ۱۳۸۶، ۲۲).
۸. تخمین قدمت نمونه فرش‌ها کار بسیار مشکلی است. نگارندگان، بر اساس جمع‌بندی نظرات افراد مصاحبه‌شونده و تطبیق آن با ویژگی‌های خاص فرش‌های ریزه‌ماهی در مقاطع زمانی مختلف، به‌ویژه شمارش رج واگیره فرش‌ها، نمونه‌ها را در دهه‌های مختلف طبقه‌بندی نموده‌اند (جدول ۶).
 ۹. رج، اصطلاحی در فرش‌بافی بیرجند است که به تعداد گره در طول یا عرض یک واگیره ریزه‌ماهی اطلاق می‌شود و با اصطلاح رج‌شمار که به معنی تعداد گره در ۷ سانتی‌متر (گره فارسی) یا ۶٫۵ سانتی‌متر (گره ترکی) است، تفاوت دارد. با فرض ثابت ماندن رج‌شمار، کاهش رج (تعداد گره در یک واگیره) به معنی کوچک‌تر شدن ابعاد واگیره است که این موجب می‌شود تعداد واگیره‌ها در کل طرح افزایش یابد.
 ۱۰. تعداد رج همیشه یک عدد فرد است. گاهی برای راحتی در گفتار، به‌جای تعداد رج‌های دقیق واگیره، آن را گرد کرده و رقم دهگانش را به‌کار می‌برند. مثلاً نقشه ۸۵ رج با عنوان نقشه ۸۰ رج خوانده می‌شود.
 ۱۱. کمپانی قالی شرق، در اسفندماه ۱۳۰۸ با مرکزیت کرمان تأسیس شد. در فاصله جنگ جهانی اول و دوم (۱۳۱۷-۱۲۹۷)، شعبه‌های متعدد شرکت شرق در شهرهای مشهد، بیرجند، گناباد و یزد تأسیس شد که بهترین شعب آن در خود کرمان و همچنین در بیرجند مشغول به فعالیت بودند. کلیه قالی‌های این شرکت مارک‌دار بوده و عبارت «شرکت شرق بیرجند» در میان تصویری از یک خورشید بافته شده است. مالکان این شرکت در ابتدای تأسیس عبارت بودند از ابراهیم علم (شوکت‌الملک) و بعدها

پسرش اسدالله علم، شاهزاده معتضدی و محمدرضا سپهری که هر دو از ثروتمندان و بزرگان بیرجند بودند. در سال ۱۳۱۴ شرکت سهامی فرش ایران جایگزین این شرکت گردید. ۱۲. در مقاطع زمانی، نقش ماهی سایر مناطق مانند تبریز در شهرستان مورد اقتباس قرار گرفت اما ماندگاری نیافت. ۱۳. از این میان، اصطلاح پنج‌متن رایج‌تر است. ۱۴. مجموعه، سینی بزرگ دایره‌ای با لبه‌های برگشته و دالبری شکل است. ۱۵. نحوه جایگیری ترنج در فرش‌های بزرگ‌پارچه به دلیل حفظ هماهنگی و تناسب ترنج با اندازه فرش موضوعی بود که در مقطعی زمانی به یک مسئله تبدیل شد. ابتدا این مشکل با افزایش

تعداد کالاهای آن از ۳۲ به ۶۴ گل حل شد. در این راهکار، با وسیع‌تر شدن فرش، حجم ترنج ۳۲ گل تا حدودی افزایش یافت. راه حل دیگر افزودن بر تعداد ترنج‌های فرش، بدون تغییر حجم ترنج بود. به این صورت که علاوه بر ترنج ۳۲ گل مرکز، چهار ترنج ۳۲ گل در اطراف آن نیز تعبیه شد. این طرح به‌رغم خاص بودنش، به دلایل متعدد گسترش پیدا نکرد و فراگیر نشد. به این ترتیب، راه‌حل اول به‌عنوان روشی منطقی و مورد پسند، در ایجاد هماهنگی میان ترنج و فرش بزرگ‌پارچه، هنوز هم در فرش‌های ریزه‌ماهی منطقه ادامه یافته و ماندگار گشته است. ۱۶. «ستاره داوود» کشور اسرائیل نیز تقریباً به همین شکل اما با دو مثلث متداخل است که یک ستاره شش‌پر را می‌سازد.

■ فهرست منابع

- آموزگار، ژاله (۱۳۸۶) *تاریخ اساطیری ایران*، سمت، تهران.
- ابراهیمی، افسانه (۱۳۹۱) *سالنامه آماری استان خراسان جنوبی*، استانداری خراسان جنوبی، بیرجند.
- آیتی، محمدحسین (۱۳۷۱) *بهارستان*، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد.
- بهنیا، محمدرضا (۱۳۸۱) *بیرجند نگین کویر*، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران.
- پرهام، سیروس (۱۳۷۰) *دست‌بافته‌های عشایری و روستایی فارس*، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- حصوری، علی (۱۳۸۵) *مبانی طراحی سنتی در ایران*، چشمه، تهران.
- رضایی، جمال (۱۳۸۱) *بیرجندنامه*، انتشارات هیرمند، تهران.
- ژوله، تورج (۱۳۷۵) *برگی از قالی خراسان*، انتشارات شرکت سهامی فرش ایران، تهران.
- ژوله، تورج (۱۳۹۰) *پژوهشی در فرش ایران*، انتشارات یساولی، تهران.
- شعبانی خطیب، صفرعلی (۱۳۸۷) *فرهنگ‌نامه تصویری آرایه‌ها و نقش فرش‌های ایران*، سپهر اندیشه، قم.
- صوراسرافیل، شیرین (۱۳۸۳) *بر کویر سبز جنوب فرش خراسان*، انتشارات احیاء کتاب، تهران.
- وکیلی، ابوالفضل (۱۳۸۲) *شناخت طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان*، خانه فرهیختگان هنرهای سنتی، تهران.

Studying the Changes of «Tiny Fish» Carpets in Birjand during Recent Decades

Elyas Saffaran

Assistant Professor, Department of Arts, Payam Noor University

Fatemeh Ameli

MA Student in Art Research, Payam Noor University

Tayyebah Sabaghpour

PhD Student in Art Research

Abstract

Birjand is located in the east of Iran and is the center of South Khorasan province. Birjand's carpets have its own characteristics in terms of motifs, coloring and structure that are outlined in this paper. Tiny fish is among the most widely used and popular motifs on the carpets of Birjand. This original and old motif is woven now in more than half of such carpets and can be seen on approximately ninety percent of exported carpets from Birjand. This paper attempts to study changes and developments in these carpets, in terms of design, motif, coloring, size and number of knits during recent decades of the present century using a descriptive method. Data collection for the study was conducted using desk study as well as interviews, observation and photographing some samples of tiny fish carpets. Tiny fish is a motif consisted of a central square with a eight-leaf flower and two leaves (abstracted fish) around it that has been evolved over several decades in the form of continuous, adobe-shaped, as well as corner-medallion. Over time, the original structure of the motif has remained unchanged, but its size has been reduced. Change of color from dark colors like blue and red to bright ones such as white and pale yellow is another change occurred in recent decades in tiny fish carpets of Birjand. These changes are mostly due to market demand, i.e. to meet the expectations of the customers, and sometimes due to the tendency of the weavers to weave more simple and economical designs, which in turn has led to change or persistence of some of the forms of tiny fish.

Keywords: Birjand's carpet, Tiny fish motif, Recent decades.

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۶
پاییز و زمستان ۱۳۹۳